

УДК 75.052:7.025|271.2-788(477-25)

Зайцева В.О.,*аспірант кафедри мистецтвознавчої експертизи
Національної Академії керівних кадрів культури і мистецтв,
м. Київ*

ID ORCID 0000-0002-1032-0601

Науковий керівник: канд. іст.наук Несен І. І.

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ МОНУМЕНТАЛЬНИХ РОЗПИСІВ ТРОЇЦЬКОЇ НАДБРАМНОЇ ЦЕРКВИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ В СУЧАСНИЙ ПЕРІОД

Представлений аналіз результатів досліджень сучасного стану збереження настінного живопису пам'ятки архітектури національного значення Троїцької надбрамної церкви Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, вивчення основних проблем та чинників впливу.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, Троїцька надбрамна церква, монументальний живопис, реставрація, дослідження, моніторинг.

Починаючи з ХІХ ст. Троїцька надбрамна церква привертала увагу багатьох дослідників, мистецтвознавців, істориків, що в своїх працях захоплювались її унікальністю, неповторною архітектурою, стилістикою та стінописом. Водночас набагато менше досліджень і публікацій висвітлюють проблеми сучасного стану пам'ятки і необхідності негайного проведення реставраційних робіт. На сьогодні тема збереження, дослідження та реставрації архітектурно-мистецької спадщини є надзвичайно актуальною через нечисленність збережених об'єктів і значну втрату їх автентичності внаслідок більш пізніх ремонтів, перебудов, поновлень.

Метою представленої розвідки є дослідження стану збереження настінних розписів Троїцької надбрамної церкви, як одного з актуальних завдань сучасної пам'яткоохоронної галузі, та визначення комплексу основних чинників, що впливають на стан пам'ятки. Окремі аспекти даної тематики вже були розглянуті автором статті в інших публікаціях. Робота побудована на основі існуючої проектно-реставраційної документації, архівних джерел, власних досліджень та моніторингу.

Жодний витвір мистецтва з плином часу не зберігає свою первинну красу та неповторність. Створений з матеріальної сировини він, немов живий організм, реагує на найменші зміни навколишнього середовища. З кожним днем він

втрачає свою цілісність і, на жаль, цей процес неможливо зупинити. Та твір мистецтва минулих віків змінює не тільки час, але й людина, пристосовуючи до власних утилітарних потреб, релігійних уподобань та смаку. Ініційовані церквою, постійні поновлення живопису, спричинені особливим піклуванням про екстер'єр Троїцької церкви, налічують десятки разів. А неодмінне бажання відновлення в первісному вигляді, що було головною причиною невдалої реставрації пам'яток кінця XIX ст., неминуче призводило до поновлення [2, 31]. Натомість внутрішні настінні розписи, що з'явилися в 1720-30 рр. [3, 51] після спустошливої пожежі в Лаврі 1718 року, залишались майже без змін. Використовуючи зразки західноєвропейських гравюр, найкращі представники київської школи живопису – Алімпій Галик, Феоктист Павловський, Мойсей Якубович, Захарій Голубовський та ін. прикрасили стіни та склепіння церкви «системою високо артистичних композицій, що мали стати прочанинові за азбуку християнства» [4, 493] та визначили подальший розвиток живописної школи Києво-Печерської лаври аж до початку XIX ст. Після знищення в 1893 році розпису в Успенському соборі лаври в 1896 році така ж доля чекала і стінопис інтер'єру Троїцької надбрамної церкви, «але він дивом уцілів і тільки завдяки їй ми можемо тепер скласти дійсну уяву про те мистецтво, що процвітало в XVIII ст. в Києві і скрізь на Україні» [5, 283].

Останніх радикальних змін у живописному оздобленні екстер'єр церкви зазнав на початку XX ст. В зв'язку з незадовільним станом фасадів в 1900-1902 рр. на замовлення Духовного собору лаври київський іконописець Володимир Сонін виконав відновлення усіх зображень Святих воріт [6]. З приходом радянської влади спроби духовенства привести живопис церкви в «благоліпний вигляд» не знаходили підтримки у нового керівництва [7, 196]. Більш ніж півстоліття храм стояв не впорядкований. Після повоєнної реставрації розписів Троїцької церкви та консерваційно-реставраційних заходів, проведених в період 1972-1976 рр. та 1985-1991 рр., намітилась тенденція до спаду практичної активності в галузі. Останні роботи на фасадах церкви проводились у 2001 році спеціалістами Київського міського спеціалізованого науково-реставраційного проектно-виробничого управління.

Між тим, питання збереження та реставрації стінопису Троїцької надбрамної церкви не втрачає актуальності. Особливо це стосується зовнішніх розписів церкви, так як вони найбільше схильні до руйнації внаслідок дії атмосферних чинників. Стан збереження настінного олійного живопису історико-архітектурних об'єктів визначається показниками ряду чинників, таких як: вплив атмосферного середовища, проникнення вологи, пилу, кіптяви та інших засмічувачів повітря; біопшкодження (бактерії, гриби, пліснява, личинки); різкі коливання температури та вологості, що викликають зміни параметрів будівельних матеріалів та матеріалів живопису; пошкодження

антропогенного та механічного характеру. Порівняльний аналіз фотоматеріалів стану монументального живопису екстер'єру Троїцької церкви з попередніми періодами вказують на значне погіршення його збереження. Під впливом ультрафіолету та атмосферних опадів пігменти фарбового шару знебарвилися, а вивітрювання та постійні коливання температури та вологості вплинули на олійне в'язиво. На поверхні живопису простежується розкладання шару лаку, ущільнене забруднення, кіптява від вихлопів автотранспорту та сітка жорсткого кракелюру з активним лущенням фарби. Наявні деформації та осередки прогресуючої корозії металу на зображеннях, виконаних на цинковій основі.

Ще в червні 2001 року на основі попереднього обстеження технічного стану фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» були розроблені «Проектні технологічні рішення по нормалізації вологісного стану стін з живописом, що прилягають до Троїцької надбрамної церкви» [8]. Вони передбачали виконання двох основних видів робіт: влаштування горизонтальної протикапілярної гідроізоляції та вертикальної гідроізоляції стін, реалізація яких забезпечила б захист кладки від капілярного підсосу вологи від ґрунту, що прилягає до стін.

Аналогічні науково-технологічні дослідження були здійснені в 2007 році Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток (ДНТЦ «Конрест») та надані рекомендації щодо технології першочергових робіт по нормалізації вологісного стану кладки та визначення причин руйнування живопису та штукатурки Троїцької надбрамної церкви. Під час наукового обстеження в 2007 році в місцях втрат штукатурного покриття відмічено деструкцію цегли та мурувального розчину (місцями на глибину до 3,0 – 5,0 см) внаслідок перезволоження та вивітрювання. Дослідженнями було визначено, що товщина стін в середньому складає 2,5-3 м. На ділянках стіни з живописом вологість перевищувала допустимі для задовільного збереження олійного живопису межі. На висоті 2 м і більше вологість мала тенденцію до зниження. Визначені в результаті дослідження показники вологості значно перевищували максимально допустиму норму. Основними причинами замокання були визначені атмосферні опади та підсмоктування вологи з ґрунту на капілярному рівні, неповноцінне водовідведення вологи з прилеглої території та від стін в умовах відсутності гідроізоляції стін та фундаментів. Крім цього, газові викиди автотранспорту, штучна засоленість ґрунтів, вібрації та антропогенні фактори (некоректні ремонти та відновлення пам'ятки), біологічні чинники. Попри це, відповідний комплекс робіт був виконаний не в повному обсязі, і тільки зі сторони північного фасаду пам'ятки.

У 2013 році було узгоджено та затверджено Наказом проект «Реставрації з пристосування пам'ятки архітектури національного значення Троїцька надбрамна церква, корпус №27, охоронний знак 4/3 по вул. І. Мазепи, 21 (вул. Лаврська, 9) у м. Києві». Проте, роботи знову не проводились. І як наслідок, у

вересні 2016 року зафіксовано нові руйнування ліпного декору пам'ятки. На сьогодні загальний стан екстер'єру пам'ятки визначено як аварійний.

Сучасний моніторинг розписів інтер'єру церкви, на відміну від екстер'єру, вказує на задовільний стан збереження, за винятком окремих ділянок. Основною причиною старіння стінопису та предметів декоративно-прикладного мистецтва – є зміни кліматичних умов в інтер'єрі храму. В зв'язку з цим вирішувати проблеми збереження церковної будівлі та її оздоблення необхідно комплексно, одночасно вивчаючи особливості температурно-вологісного режиму пам'ятки, стану загороджувальних конструкцій та виявлення основних факторів, що впливають на їх дестабілізацію. На жаль, вітчизняна практика проведення ремонтно-реставраційних робіт в пам'ятках храмової архітектури свідчить про відсутність чітких критеріїв при визначенні їх першочерговості. Зазвичай роботи починаються з реставрації монументального живопису та іконостасу в зв'язку з їх аварійним станом. При цьому не приділяється належної уваги попередньому вивченню та усуненню причин цього стану. Пам'ятка архітектури часто буває не підготовленою до проведення реставраційних заходів: не усунені причини зволоження, не забезпечений належний захист внутрішнього об'єму від впливу зовнішніх кліматичних умов, не нормалізовані температурно-вологісний режим та внутрішній повітрообмін. В таких умовах вже відреставрований живопис продовжує зазнавати дії всього комплексу чинників, що раніше викликали його руйнування, відтак, потребуючи повторних заходів та додаткових матеріальних затрат на його реставрацію [9, 8].

Крім того, на сьогодні постає проблема як забезпечення захисту розписів від зовнішніх кліматичних впливів, так і вибору реставраційних матеріалів з урахуванням тривалості збереження експозиційного вигляду пам'ятки. Швидко зростаючий об'єм реставраційних робіт на пам'ятках з олійним розписом по всій країні в повоєнний період з незначним корегуванням після техніко-технологічних обстежень та характеру руйнувань фарбового шару виконувався тільки на основі воско-смоляного закріплення. З часом воско-смоляна плівка здатна порушити паропроникність ділянок стіни та тиньку, призводячи до накопичення капілярної вологи в порах матеріалів [10, 43]. Пропозиції замінити цю методику новими розробками не завжди знаходили підтримку в практиці українських реставраторів.

Враховуючи зазначені вище чинники необхідним є створення комплексної програми реставрації пам'ятки на основі проведення хіміко-технологічних та мікробіологічних досліджень. Зокрема, досліджень, пов'язаних з вивченням змін у матеріальній структурі пам'ятки внаслідок дії застосованих в минулому реставраційних матеріалів. Після детального аналізу вологості кладки та тиньку необхідним є виконання робіт з нормалізації вологісного стану та гідроізоляції стін та фундаментів, з забезпеченням належного водовідведення та благоустрою

території. Окрім цього, основні принципи та методи реставрації, вибір матеріалів для консервації зовнішнього живопису, що знаходиться під дією сонячної радіації та агресивних домішок у повітрі сучасного міста, мають бути спрямовані на забезпечення умов збереження автентичності його матеріальної структури, художнього та історичного значення.

Список використаних джерел

1. Описание Троицкой церкви построенной над «Святыми воротами» по образцу церкви над Золотыми воротами. *ЦДІАК України* (Центр. держ. істор. архів України), Ф.128. Оп. 2 заг. Спр.197.
2. Грабарь И.Э. Памятники культуры. Исследования и реставрация. Т.2 / Сб. ст. Изд-во Акад. наук СССР. Москва, 1959. 240 с.
3. Уманцев Ф.С. Троїцька надбрамна церква. Київ: Мистецтво, 1970. 216 с.
4. Київ. Провідник. / за ред. Ф. Ернста. Київ: Всеукраїнська академія наук, 800 с.
5. К.В. Шероцкий. Київ. Путівник. Репринтне відтворення видання 1917 року. Київ: УКСП «Кобза», 1994. 375 с.
6. Уведомление зрителя лаврской иконописной школы иеромонаха Феогноста в Духовный собор КПЛ о приглашении иконописцев В. Сонины и Никиты Деревянки для росписи наружных стен Свято-Троицкой церкви. Подлинник. *ЦДІАК України* (Центр. держ. істор. архів України), Ф.128. Оп. 2 заг. Спр. 410.
7. Переписка церковной общины «Киево-Печерская Успенская Лавра» о передаче художественных ценностей в музей культов. *ЦДІАК України* (Центр. держ. істор. архів України), Ф.128. Оп. 2 заг. Спр. 516
8. Науково-технічний архів інституту «УкрНДПроектреставрація», інв. № 11237-П
9. Микроклимат церковных зданий (основы нормализации температурно-влажностного режима памятников культовой архитектуры). / кол. автор.: Р.А.Девина, И.В. Илларионова, Н.Л. Ребрикова, В.А.Бойко, Я.Г. Кронфельд, В.Б. Дорохов, Т.В. Логачева. Москва: РИО, ГосНИИР, 2000. 120 с.
10. Материалы и методы реставрации монументальной живописи / А.П. Некрасов, Л.П. Балыгина, под ред. Т.С. Федосеевой. Владимир: Посад, 1997. 72 с.

Аннотация

В статье рассматривается анализ результатов исследований современного состояния монументальной живописи памятника архитектуры национального значения Троицкой надвратной церкви Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника, изучения основных проблем и факторов воздействия.

Ключевые слова: Киево-Печерская лавра, Троицкая надвратная церковь, монументальная живопись, реставрация, исследование, мониторинг.

Abstract

This article considers the analysis of the results of research of the current state of monumental painting on the Gate Church of the Trinity - the monument of National Importance at National Kyiv-Pechersk Historical Cultural Preserve, the study of the main problems and impact factors.

Key words: Kyiv-Pechersk lavra, the Gate Church of the Trinity, monumental painting, restoration, research, monitoring.